

Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława

Współczesne zamówienia z Polesia

Etnolingwistyka 20, 381-383

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

szcześciu, należy część skarbu oddać dzieciom lub na kościół.

Omawianą pozycję uzupełniają przypisy i komentarze, stanowiące usystematyzowane źródło informacji dodatkowych i odpowiedniej lektury dla zainteresowanych, oraz słowniczek mitologicznych nazw i imion.

Podsumowując, należy stwierdzić, że jest to praca bardzo interesująca, a z racji popularno-naukowego charakteru z pewnością spotka się

z dużym zainteresowaniem nie tylko specjalistycznego grona naukowców. Przywołane w niej ilustracje tekstowe sugerują, że pomimo specyfiki mitologicznego systemu Słowian w przyszłości można podjąć próbę ułożenia zbioru typowych tekstów wierzeniowych, który będzie mniej więcej w pełni odzwierciedlał wielowarstwowy system wierzeń przodków współczesnych Rosjan, Ukraińców i Białorusinów.

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

WSPÓLCZESNE ZAMÓWIENIA Z POLESIA

Polesskie zagovory (v zapisjach 1970-1990-ch gg.). Sostavlenie, podgotovka tekstov i kommentarii T. A. Agapkinoj, E. E. Levkiewskoj, A. L. Toporkova, Moskwa: Izdatel'stvo „Indrik”, 2003, 751 s.

Zamówienie jako tekst kultury, na gruncie słowiańskim (zwłaszcza wschodnio- i południowosłowiańskim) od dawna jest przedmiotem zainteresowania folklorystów, kulturoznawców i etnolingwistów. Ten gatunek tekstu, o czym świadczą liczne publikacje, okazał się szczególnie popularny na gruncie rosyjskim¹, białoru-

skim², ukraińskim³, od niedawna też na obszarze czeskim⁴. Bogatą rejestrację i analizę tekstów z terenów wschodniosłowiańskich przynoszą publikacje W. Charitonowej⁵, a z południowej Słowiańszczyzny — prace L. Radenkowicia⁶. Analizy porównawcze materiału słowiańskiego i bałtyckiego podjęła M. Zawiałowa⁷.

Polesskie zagovory, pozycja opublikowana w 2003 roku przez moskiewskie Wydawnictwo „Indrik”, po *Polis'kich zamovlanjach* (1990) i artykule Nikity Tołstoja *Iz nabljudenij nad polesskimi zagovorami* (1985), to kolejny krok w badaniach nad tradycją Polesia i archaiczną poezją magiczną tego obszaru. Jest to zbiór niezwykle bogaty, ujawniający wyniki wieloletnich ekspedycji terenowych, zapis nieznanych dotąd tekstów zamówień, próba ich systematyki, opisu kontekstu pragmatycznego, zapis wątków

¹Por. np.: *Velikorusskie zaklinanja. Sbornik* L. N. Majkova (1869/1994); A. Vetuchov, *Zagovory, zaklinanja, oberegi i drugie vidy narodnogo vračevanija, osnovannye na vere v silu slova* (1902); N. Poznanski, *Zagovory. Opyt issledovanija proischoždenija i razvityja zagovornych formul* (1917/1995); *Russkie zagovory*, oprac. N. I. Savuškina (1993); Ju. I. Smirnov, V. N. Iljinska „*Vstanu ja blagoslovjas'...*” *Lečebnye i ljubovnye zagovory, zapisannye v časti Archangel'skoj oblasti* (1992); *Russkie zagovory i zaklinanja* pod red. V. P. Anikina (1998); A. Toporkov, *Zagovory v russkoj rukopisnoj tradicii XV–XIX w.* (2005); V. Klaus, *Ukazatel' sjužetov i sjužetnych situacij zagovornych tekstov vostočnych i južnych slavjan* (1997); A. Judin *Onomastikon russkich zagovorov* (1997).

²E. R. Romanov, *Belorusskij sbornik. Wyp. Zagovory, apokrify i duchovnye stichi*, 1891; *Zamovy* zestawione przez G. Bartoszewicz (1992).

³*Ukrains'ki zamovljanja*, uporjad. M. N. Moskalenko, 1993.

⁴E. Vel'mezova, *Češskie zagovory. Issledovanija i teksty*, 2004.

⁵*Zagovorno-zaklinatel'naja poezja vostočnych slavjan. Konspekty lekcij* (1992).

⁶*Narodne basme i bajan'ja* (1982), *Narodna bajan'a kod južnih slovena* (1996) i *Simvolika sveta u narodnoj magiji južnih slovena* (1996).

⁷*Balto-slavjanskij zagovornij tekst* (2006).

i motywów, a także usytuowanie danego korpusu źródeł na tle zamówień wschodniosłowiańskich. Publikacja zawiera 1094 teksty zamówień z poleskiego archiwum Instytutu Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk. Dane pochodzą z terenu Polesia, jednego z najbardziej archaicznych rejonów Słowiańszczyzny, stanowiącego — ze względu na centralne położenie na styku trzech wschodniosłowiańskich etnosów, przejściowość dialektów oraz trwałość i autochtoniczność ludności — swego rodzaju „matecznic” językowy i kulturowy. Wszystkie materiały udokumentowane w zbiorze pozyskano stosunkowo niedawno, bo w latach 1970–1990, podczas regularnych ekspedycji poleskich, organizowanych przez Instytut Słowianoznawstwa RAN pod naukowym kierownictwem Nikity Iljicza Tolstoja. Celem tych programowych i regularnych badań było zbieranie materiałów do *Poleskiego Atlasu Etnolingwistycznego*, a cały program obejmował 21 zakresów tematycznych, wśród których znalazły się także pytania o zamówienia. Ten archaiczny gatunek poezji magicznej w kwestionariuszu i programie badań nie stanowił jednak oddzielnego bloku, lecz wpływał przy okazji pytań o „medycynę ludową”, „poród”, „siew i żniwa”, „bydło”, „folklor”, niekiedy też poza blokiem programowym (w taki sposób m.in. utrwalono dane na temat zamówień stosowanych przy ukąszeniu żmii, w czasie praktyk miłosnych, zachowań w sądzie czy życiu codziennym).

Całość bardzo obszerna, licząca 751 stron, składa się ze wstępu, dotyczącego zasad naukowego wydania materiałów i podsumowania, w którym pokazano poleską tradycję zamówieniową w perspektywie wschodniosłowiańskiej. Autorka tych części — Tatiana Agapkina — obszernie omawia podstawę materiałową zbioru i zasady jego systematyzacji oraz sytuje rejestrowane zamówienia na tle zamówień słowiańskich.

Zasadnicza część wydawnictwa to materiały zebrane w terenie, uporządkowane w pięć grup funkcjonalnych, tj. odpowiednio do wykorzystania tekstów w ramach określonej praktyki. Grupa pierwsza (oprac. Tatiana Agapkina, Andrej Toporkow, Elena Lewkijewska) to zamówienia o charakterze leczniczym, a zatem teksty sto-

sowane w celu ulżenia bólowi porodowemu, bezsenności dzieci, suchotach, epilepsji, chorobach skóry, oczu, wywichnięciu i udarze, bólach zębów, brzucha, a nawet pijaństwie. Grupa druga (oprac. E. Lewkijewska) to teksty odnoszące się do „stosunków z przyrodą” — np. zamówienia od ukąszenia psa, żmii, od myszy, owadów, gromu, chmury gradowej. Blok kolejny (oprac. E. Lewkijewska) dotyczy hodowli bydła, znalazły się tu np. zamówienia związane z chorobami bydła, wyganianiem go na pastwisko, ochroną przed dzikimi zwierzętami itp. Dział czwarty (oprac. A. Toporkow) zawiera zamówienia o charakterze społeczno-bytowym, a więc teksty stosowane zwłaszcza w praktykach miłosnych i kontaktach z sądem. Grupa piąta (oprac. E. Lewkijewska) przynosi modlitwy, apotropeiki, wykorzystywane w życiu codziennym — „na sen”, w podróży, „od ślepoty”, „zepsucia” itp.

Wszystkie zapisy omówiono według tych samych zasad, zgodnie z założeniem, iż słowo nie jest jedynym (choć ważnym) składnikiem zamówieniowego rytuału. Z tego względu po ujawnieniu rodzaju zamówienia („od krwotoku”, „od bólu oczu”, „od owadów”, „na mleko”, „od wilka”), a przed zapisem tekstu lub tuż po nim — wprowadzane są komentarze dotyczące kontekstu zamówienia, tj. pozostałych kodów, istotnych w zamówieniowym akcie. Są to informacje na temat czynności wykonywanych przy wypowiedzianiu tekstu („modlitwa, którą czytali, obchodząc płonący dom z ikoną w rękach nr 739), używanych przedmiotów (przy zamawianiu pożaru — „z ikoną, z chlebem” nr 746), czasu zamawiania (m.in. „wykonaj w dowolnym czasie, «gdy zaboli»” nr 525; „gdy krowę wyganiaasz pierwszy raz na pastwisko” nr 875; „od bólu zębu” zamówienie należy wykonywać wtedy, gdy po raz pierwszy zobaczy się księżyc” nr 479) i miejsca, w którym realizowana jest magiczna akcja (np. przy leczeniu bezsenności u dziecka — „należy położyć dziecko na progu” nr 87). Niekiedy są to także adnotacje co do wykonawców i partycypanatów aktu zamówienia: „Gdy dzieci cierpiały na ból zębów, matka mówiła” (nr 527), „Tak sam sobie zamawiaj” (524) itp.

Centralne miejsce i jednocześnie obligatoryjny element każdej pozycji stanowi tekst; przy zapisie notowane są dane na temat sytu-

acji wykonawczej tekstu, jego głosowej realizacji, np. szeptem, jednym tehem czy wielokrotności wypowiedzania tekstu: „Dziewięć razy pod rząd [czytać zamówienie, a przed nim przeczytać „Ojciec nasz”] (nr 480), „Powtarzać trzy razy. W czasie czytania zamówienia na chorym zębnie trzymać stalowy nóż.” (nr 476). Sam zapis tekstu podany jest w języku rosyjskim, białoruskim lub ukraińskim, w wersji wierszowanej lub prozatorskiej, z zaznaczeniem akcentów tam, gdzie istotnym czynnikiem zamówieniowego aktu jest także prozodia wypowiedzi. Pod tekstem znajduje się metryka, w której przewidziano informacje na temat zbieracza, czasu i miejsca zapisu, danych o informatorze (roku urodzenia informatora, wskazania, czy była to osoba piśmienna czy też nie, miejscowa czy napływowa itp.).

W dalszej kolejności czytelnik otrzymuje objaśnienie form trudnych, niejasnych, zwłaszcza dialekalnych form ukraińskich i białoruskich.

Kolejną część opisu stanowi zestaw motywów, charakterystyka ich geograficznego rozprzestrzenienia, rejestr wariantów w tym samym zbiorze oraz w wydawnictwach dotychczas opublikowanych (rosyjskich, białoruskich, ukraińskich, rzadziej też południowo- i zachodniosłowiańskich). Co ciekawe i ważne, autorzy opracowania, wychodząc z założenia, że tekst ma ukierunkowanie pragmatyczne, włączają również do zestawu wariantów elementy dotyczące pragmatyki. Z tego względu w tym miejscu podaje się również informacje na temat stosowania danego zamówienia także w przypadku leczenia innych chorób. Jeśli materiały archiwalne były już wcześniej publikowane, pod rejestrem motywów następują wskazania źródeł, które taki zapis zawierają.

Część ostatnia książki, oznaczona przez autorów skromnie jako uzupełnienia, przynosi w gruncie rzeczy opracowanie bezcenne, zawierające siedem typów indeksów. Są to indeksy typowe: dotyczą badanych miejscowości i informatorów, imion i postaci obecnych w tekstach, mitotoponimów oraz nazw chorób. Obok nich autorzy zamieścili w tej części także trzy indeksy specjalne, których dotychczasowe wydawnictwa o podobnym charakterze nie uwzględniały: indeks podstawowych wątków i motywów, indeks motywów interfunkcjonalnych oraz tzw. „uniwersalny typ zamówień”, czyli indeks motywów, funkcjonujących w różnych typach poleskich zamówień.

Nie sposób przecenić wartości opublikowanego zbioru. *Poleskie zagovory* to pozycja znakomita zarówno pod względem walorów materiałowych, jak też prezentowanej metody opisu tekstów zamówień. I mimo tego (a może właśnie dlatego), że wiele zamieszczonych w zbiorze tekstów nie funkcjonuje już w obiegu, że nie żyją ci, którzy je przekazywali, a ci, którzy żyją, przestali wierzyć w sprawczą moc słów i gestów, to jednak publikowane zapisy nie tracą swego wyjątkowego charakteru dla badaczy tradycyjnej kultury, tekstu i języka. Jako teksty rytualne, obejmujące — zgodnie z koncepcją Nikity Tolstoja — nie tylko kod werbalny, ale też akcjonalny, przedmiotowy, temporalny i lokatywny, choć odtajnione i „desakralizowane”, wciąż przedstawiają ogromną wartość: są podstawą do opisu gatunku o dużych walorach poetyckich, korpusem danych przydatnych do analiz motywów i ich geograficznego rozprzestrzenienia oraz źródłem dla poznania archaicznego obrazu świata i przejawów magicznego myślenia.